

**PROTESTAN MİSYONERLİĞİNİN ANADOLU'DAKİ YAYILIMINDA
TERCÜME, KİTAP VE SEYYAR KİTAPÇILAR (1850-1900)***

*Translation, Book and Colporteurs in the Spread of Protestant Mission in Anatolia
(1850-1900)*

İsmail ASOĞLU¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa, iasoglu@harran.edu.tr
orcid.org/0000-0002-5418-0161

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:

18.10.2023

Kabul/Accepted:

08.03.2024

DOI:

10.18069/firatsbed.1377886

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Misyonerlik,
Protestan, Kitap.

Keywords

Ottoman, Missionary,
Protestant, Book.

ÖZ

XIX. yüzyılda; Osmanlı Protestanlarının entelektüel ve manevi tekâmülünde, misyoner kitap satıcı ve dağıtıcılarının payı büyüktü. Bu iş, misyonerliğin eğitim yapılanması açısından öncelikli görevler arasında yer alıyordu. Bilhassa İstanbul American Bible House'da basılan eserler, seyyar kitapçılar sayesinde Anadolu'nun birçok şehir ve köylerine taşındı. Kimyadan matematiğe, doğa felsefesinden ahlak biliminin unsurlarına ilişkin kitap basımının artışı, Protestan misyonerliğinin gelişim göstergelerinden biriydi. Devlet için Tevrat ya da İncil'in dağıtımını sorun yaratmazken, mezhebî farklılıkları öne çıkaran eserlerin, özellikle cami ve medrese civarında satım ve dağıtımını sakıncalı görülmüştü. Misyonerlik açısından merkezi bir yere sahip tercüme, kitap satım ve dağıtımını, bu alandaki çabaların anlaşılması bakımından önem arz eder. Bu nedenle çalışma, 1850-1900 yılları arasında, işlevsel olarak tercümenin, kitap satım ve dağıtımının Anadolu Hristiyanları üzerindeki somut dönüştürücü etkilerine odaklanmaktadır. Protestan misyonerliğinin bu siyaseti, Osmanlı Devleti'nin reform çabalarıyla karşılaştırılmalı olarak ele alınmayı gerektirmektedir. Misyonerlerin hatıralar ve raporları, Osmanlı sahasındaki faaliyetlerinin yayımlandığı "Missionary Herald" bültenleri ile Osmanlı Arşivlerindeki merkez ile yerel idareler arası yazışmalar sürecin anlaşılması adına zengin veriler sunmaktadır.

ABSTRACT

In the XIXth century, colporteurs had a great share in the intellectual and spiritual evolution of Ottoman Protestants. This was a priority task for the educational organization of the missionaries. Especially, the works published in the Istanbul American Bible House transported to cities and villages in Anatolia through colporteurs promoting the publication of books from chemistry to mathematics, natural philosophy to ethics were indicators of Protestant missionary work improvement. While the distribution of the Torah or Bible did not cause issues for the state, works highlighting sectarian differences were considered objectionable. The study emphasizes transformative effects of translation, book sales and distribution on Anatolian Christians between 1850 and 1900, which have a significance in terms of missionary work, beside comparing the policy of Protestant missionaries with the reform efforts of the Ottoman Empire. The memoirs and reports of the missionaries, "Missionary Herald" bulletins, and the correspondence between the center and local administrations in the Ottoman Archives provide rich data for understanding the process.

Atıf/Citation: Asoğlu, İ., (2024). Protestan Misyonerliğinin Anadolu'daki Yayılımında Tercüme, Kitap ve Seyyar Kitapçılar. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34,2, 1053-1062.

Sorumlu yazar/Corresponding author: İsmail ASOĞLU, iasoglu@harran.edu.tr

* Bu çalışma 7-9 Eylül 2022 tarihleri arasında, III. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresinde (OSARK) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nin doğudaki en ücra kesimlerine kadar erişen Amerikan Protestan misyonerlerinin yayılımı, sadece din temelli bir hayırseverliği amaçlamıyordu. XIX. yüzyıl Batı dünyasına uyumlu, aydınlanmış bireyler yetiştirmek, misyon hareketinin iştihakları arasındaydı. Bu arzu ile din eğitiminin yanında, meslekî edinim, bireyin sosyalliği ve eleştirel bir zihnin inşası adına büyük çabalar sarf edildi. Bu niyetlerle evanjelik ruhun Anadolu'ya yerleşimi için başlangıçta Protestan öğretileri içeren kitapların dağıtımına girişildi. Daha sonrasında bilimsel manada eserlerin basım, yayım ve okutulmasına yönelik çabalar yoğunlaştı. Zamanla da tercüme, kitap satış ve dağıtımını bir endüstriyel alan haline geldi. Başlangıçta Malta, akabinde İzmir'e taşınan misyon matbaası İstanbul'daki yayım faaliyetleri ile kitap basım ve dağıtımının ana merkezine dönüştü. Yerelden merkeze; içeride kişiler ve kurumlar üzerinden iş birliği ve müzakere yoluyla, dışarıdan ise baskı araçlarını maharetli şekilde kullanarak ilerleme kat edilmişti. Eserlerin Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu bölgelerinin en ücra köylerine kadar ulaştırılıp satılması ise misyona bağlı kitapçı (book-shop) ve seyyar/gezici kitapçıların (colporteur) aşamalı surette arttırılmasıyla mümkün oldu.

İstanbul Ermenileri bilimsel konulardaki kitaplarla ilgilenmediklerinden ilk etapta matbaalar sadece İncil ve dini eserler basıyordu (Erünsal, 2021:119). Amaç, İncil'in vahyinde müjdelenen İsa'nın modern barış krallığının/cumhuriyetinin dünya çapında gerçekleşmesini sağlamaktı (Kieser, 2013:37). Pek çok aktörün faal olduğu bu çalışmalarda kitap basım ve dağıtımını, toplumsal farkındalığı/dönüşümü sağlayacak ana araç olarak görüyordu. Tercüme kitaplar; okullara, kiliselere veyahut hane hane dolaşım suretiyle her bir kişiye ulaştırılmaya çalışıldı. Hem dünyadaki endüstriyel gelişmeler hem de Osmanlı'nın XIX. yüzyıldaki siyasi ve toplumsal ahvali açısından tarih, misyonerler açısından uygun fırsatlar yaratmıştı.

Osmanlı Devleti'nde Protestanlığın resmiyet kazanım tarihine (1850) kadar tam anlamıyla bir örgütlenmeden söz edilemez. Zira modern, ilerici ve bazı konularda laik kabul edilen Protestanlık karşısında, tutucu, gerici sıfatları yakıştırılan Katoliklik vilayetlerdeki hareket özgürlüğünü ciddi şekilde kısıtlamıştı (Kieser, 2013:85). İstanbul'daki patrikliğin şiddetli muhalefetiyle pek çok kiliseye Amerikalıların kitaplarını okumamaları konusunda uyarı mektupları gönderilmişti (Dwight, 1854:102). 1839'da Cyrus Hamlin İstanbul'a vardığında, Ermeni kilisesi yetkilileri Malta'daki Amerikan matbaasında basılan kitapları yakılmaya gönderiyordu (Stone, 2011:120). Önceleri Malta Adası'nda işlemekte olan bu matbaa 1833'te İzmir'e nakledildi (Stone, 2011:113).

Sınırsız bir iştihakla, Osmanlı sahasına adım atan ilk misyonerlere, akıllarında daima şu iki sorunun yer edinmesi tembihlenmişti: "Neler yapılabilir?" ve bunlar ne şekilde yapılabilir?" (Stone, 2011:95). İlk etapta kitap basım, yayım ve dağıtımından, satış yerleri ve depoların temini üzerine bir örgütlenmeye gidildi. *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM) adlı Amerikan Protestan misyoner örgütü (Kocabaşoğlu, 2000:15) Osmanlı sahasında yayım ve dağıtım ağını tesis eden öncü misyoner grubuydu. Örgütün ilk temsilcileri Pliny Fisk ve Levi Parsons, 1820 yılı içerisinde İzmir'e ayak basmışlardı (Stone, 2011:95). Ancak yüzyılın ortasına kadar Protestanlık ciddi bir ilerleme kaydedemedi. 1850'de, bizzat Sultan tarafından, Protestanların, imparatorluğun diğer Hristiyan toplulukları ile eşit statü kazandıran kanunun yürürlüğe girmesiyle (Anderson, 1872: 9) Protestan misyonunun tercüme, basım ve yayım faaliyetleri de hız kazandı.

Osmanlı ülkesindeki çalışmalar esnasındaki temel amaç, genel faaliyetlerin bütün ülkeye yayılmasını sağlamaktı (Alan, 2015:1). Her bir noktaya ulaşım ve temas halinde olmak demek, birkaç on yıl içerisinde yeni bir neslin ortaya çıkışı anlamına geliyordu ve başarılı da olunmuştu. Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu topraklardaki azınlıklara arasında dolaşarak bilgi toplanmış, eldeki kitaplar dağıtılmış, eğitim ve yardım kuruluşları tesis edilmişti (Geniş bilgi için bkz. İnan, 2015, 50-56). Bütün bu çabaların pratik sonuçları; evde ve toplumsal yaşamda gösterilecekti (Kieser, 2013:247). Bu manada zirveye erişim, imparatorluğun II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) olacaktı. Pek çok misyoner eğitim kurumu bu dönemde açılmış, İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Balkanlara doğru pek çok eser taşınmıştı. Yakın mesafelere nakliye için yük hayvanları, orta ve uzun mesafeler için posta ve deniz yoluyla tercih edilmişti. Osmanlı hükümeti ve onun yerel temsilcilerine göre kırsal bölgelere ulaşan seyyar/gözlemci kitap satıcıları, Müslüman ve gayrimüslim halk arasında fitne çıkaracak kişilerdi. Bu sebeple misyonerler tarafından taşınan kitap, broşür ve muhtelif atlasların yurt içinde dağıtımını bir tehdit unsuru olarak algılanmıştı. Oysa misyonerlerin kendi bakış açılarına göre onlar Anadolu'nun Ermeni, Süryani, Yahudi ve

Rumlara ilim irfan getirmek için gelmişlerdi. Bu grupların, sırası gelince bilgiyi ve kurtuluşu diğer milletler arasında da yayacaklarını ümit ediyorlardı (Stone, 2011:72)

Bu arada okullaşmanın hız kazandığı II. Abdülhamid devrinde, eğitim müfredatlarında ara ara değişikliğe gidilmişti. 1900 yılının ilk ayı içerisinde *mekteplere programları hakkındaki ta'dilat-ı lazimenin icrası*, doğrudan müfredat değişimine odaklanmıştı. Sekizi ulemadan ve dördü mülkiye memurlarından olmak üzere on iki kişiden oluşan bir teftiş heyeti teşkil edildi. Heyet muallimlerin durumunu, mektep programlarını ve derslerin talebi ne derece karşıladığını inceleyecekti. Ayrıca gereksiz ve “ahlaksız dersler” okunup okunmadığını ve Osmanlı tarihinin mekteplerde gerektiği kadar öğretilip öğretilmediğini kontrol edecekti. (BOA, Y.A.RES: 105-13-6). Teftiş heyetinin bir diğer görevi ise İslamî sorumlulukların, sınıf dışında gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini ve “Batı felsefesi” gibi potansiyel olarak zararlı şeylerin derslerde öğretilip öğretilmediğini belirlemektir (BOA, Y.A.RES: 10513-6; Fortna, 2015:284). Okulların taşraya yayılımında büyük bir başarı kaydedilmişti. Ancak devletin kaynakları, bu okullara öğretmen, kitap, okul araç-gereçleri gibi ihtiyaçları karşılamada yetersiz kalmıştı. Oysa misyoner gruplarının eğitim kurumları, Amerika ve Avrupa'dan gelen bağışlarla Osmanlı okullarına nazaran daha iyi seviyelerdeydi. Abartılı gibi gözükse de 1893'te İstanbul'daki misyoner kitap deposunda büyük ve küçük 725 farklı yayının yer aldığı belirtiliyordu (Missionary Herald, LXXXIX, 1893:184). Bu manadaki ilerleme sadece İstanbul'da gerçekleşmemişti. İmparatorluğun farklı yerlerinde matbuat işleriyle ilgilenenler olmuştu. Hükümet ise ruhsat alınması halinde, basım işlerinin vilayet matbaalarında icra edilmesini önermişti (BOA, MF.MKT: 165-85).

Osmanlı yerelinden merkeze çekilen telgraflarda, misyonerlere ve onlara bağlı çalışanlara karşı bir güvensizliğin yanında; idareci, eğitimci ve din adamı gibi Osmanlı temsilcilerinin, karşı hareket içerisinde olduğu bir rekabet ortamının doğuşuna da tanık olunur. Kitap basım, dağıtım ve taşıyıcılarına karşı yerel refleksler nasıl ortaya çıktı? Kitaplar misyonerlerce nasıl temin edildi? Basılı eserler nerelerde toplandı? gibi sorulardan hasıl bu çalışma, matbaa ve yayım faaliyetlerine odaklanmıyor. Daha ziyade Protestan misyon çevrelerinde kitap yayım ve satımını sağlayan kitapçı (book-shop) ve seyyar/gezici kitapçıların (colporteur) Osmanlı'daki faaliyetleri ile ilgileniyor. Kitap türleri, kitapçıların ve dağıtıcıların sorunları, bir özne olarak kitabın kendisine ve onu dağıtan kişiye karşı yerel tepkilere rağmen elde edilen başarıları anlamaya çalışıyor.

2. Tercüme, Gezici/Seyyar Kitapçılar ve Kaygılar

Başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, *düvel-i muazzama* olarak addedilen dönemin Avrupası'nın büyük güçlerine bağlı misyoner müesseseleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından I. Cihan Harbi'ne değin, Osmanlı coğrafyasının hemen her tarafında faaliyet alanlarına sahiplerdi (Alan, 2007:464). Bunların içerisinde ABCFM veyahut BOARD şeklinde anılan misyoner kuruluşu en faal Protestan misyoner cemiyetlerinden biriydi (Kocabaşoğlu, 2000:15). 1819'da Boston'dan Osmanlı sahasına doğru yola çıkan ilk ABCFM misyonerlerinin (Kieser, 2013:38) dünyayı medenileştirmek gibi iddialı amaçları vardı (Şahin, 2022:15). Onlar için harekete geçirilecek ruhlar adına en işlevsel araçlardan biri kitap basım ve dağıtımıydı. Bu siyaset, başlangıçta İncil üzerinden yürütüldü. Ancak zamanla kimya, fizik, ahlak ve doğa felsefesi gibi müspet ilimlere ilişkin eserlerin teminine girildi.

Tanzimat döneminde Doğu Anadolu'nun ve Mezopotamya'nın en ucra köşelerine kadar istasyonlar kurmaya başlayan örgüt (Kieser, 2013:39), Hristiyan okullarında okutulan ders kitaplarına odaklanıyordu. 1828 yılı içerisinde Eli Smith ve Harrison G.O. Dwight adlı iki Amerikalı ziyaretçi, Anadolu'yu keşif gezilerinde, başkentteki Ermeni okullarının sadece bir tane heceleme kitabı ile kendi anadilleri olan modern Ermenicede hazırlanmış bir veya iki tane “başlangıç kitabı” kullandığına şahit olmuşlardı (Stone, 2011:100-101). Aynı durum İstanbul Rumları için de geçerliydi ki XIX. yüzyılın başında bastıkları birçok eser dinî içerikliydi (Erünsal, 2021:120). Basım, çeviri ve dağıtım organizasyonunun teşkili bu anlamda önemli görülmüştü. Bu gerekçelerle misyoner yüksekokul/akademilerinde başarı kaydedenler ilahiyat okullarına gönderilirken diğerlerine ise matbaa işlerinde, çeviri işlerinde ve kitap dağıtımında aktif roller yüklenmişti (Aksu, 2017:15). Yaz tatillerinde öğrenciler kitap satmak üzere köylere, panayirlara gönderilirken, satışlardan binlerce kuruş değerinde gelir elde edilmişti (Missionary Herald, LVII, 1861:70; Aksu, 2017:238). Amerikan misyonerliğinin “kitle dönüşümü” adına yürüttüğü bu siyaset, Osmanlı sahasındaki faaliyet tarihlerinin sonuna kadar istikrarlı şekilde devam etti.

Tasaruflar İslam tebaaya yönelik değildi. Osmanlı Hristiyan ahalisinin “medeni hallerini” iyileştirme ideali ile yola çıkan Amerikan misyoner hareketi, her defasında *Osmanlı memleketinde buldukları cihetle, İslam dini hakkında vacip olan hürmeti ifada kusur etmediklerinin* altını çiziyorlardı. *İleride dahi etmeyeceklerini ise uzun zamandır şahit olunan ahval ve hareketlerinin delaletine* bağlamışlardı (BOA, HR.TO: 147-70). Osmanlı yetkililerinin bu misyonerlere ve onlar adına sahada görevli yerli/yabancı çalışanlara karşı mütemadiyen kaygılı olması boşuna değildi. Kieser’in ifadesiyle misyonerler Müslim/gayrimüslim ilişkilerine etki ettikleri gibi köylere kadar geleneksel ilişkileri değiştirmiş ve Ermeniler arasında da bölünmeye neden olmuşlardı (Kieser, 2013:141). Aslında devlet için dinsel faaliyetler bir tehdit unsuru olarak görülmüyordu. İncil dağıtılması, ayinler yapılması endişe yaratmamıştı. Asıl tehlike milliyetçi/kolektif bilincin yerleşiminde dağıtılan kitapların etkili olup olmayacağı meselesiydi. Gerçekten de misyonerliğin ana eğilimi olarak dinsel çabalar, zamanla yerini, ulusal kimlik inşasıyla ilişkili olarak “geçmişin yaratımı” üzerine bir kurguya bıraktı. Buna endüstriyel tekâmül ile görünür bir kalkınma eşlik etti. 1860’ta Henry O. Dwight; “Ermeni halkının zihninde, yurttaşlık haklarıyla ilgili olarak sessiz olmakla beraber derin ve güçlü bir uyanış gerçekleşiyor” diye yazacaktı (Kieser, 2013:123). II. Abdülhamid döneminde misyonlar daha rahat hareket ediyor gözükse de bu devirde, önceki dönemlere nazaran teyakkuz hali daha üst düzeyde oldu. Abdülhamid için misyonlar, büyük devletlerle ve milletler arasındaki milliyetçi akınlarla aynı safta yer alıyorlardı. (Kieser, 2013:50).

2.1. Tercüme ve Okutulan Kitaplar

1839’da İstanbul’a gelen Protestan misyonerlerden Cyrus Hamlin’e verilen talimatlardan birinde şöyle yazar; “Doğu kiliselerinde reformun peşinden koşmak kadar geniş çaplı bir öneme sahip konu şu: “Biz onların okul kitaplarında ve gençlere öğretim metotlarında da reforma gayret edeceğiz (...) Bu ise okul kitabı yazmayı ve basmayı gerektiriyor” (Aksu, 2017:156). Ancak bu tarih itibarıyla, Ermeni kilisesi yetkilileri Malta’daki Amerikan matbaasında basılan kitapları yakmaya gönderiyordu (Stone, 2011:120). Zira İstanbul’daki Ermeni gençleri Voltaire okumaya başlamıştı. Bilindiği üzere Voltaire, kilise hegemonyasına karşı çıkan, akli savunan Batı aydınlanmasının önde gelen düşünürlerindendi. Yine Thomas Paine’den haberdar gençler vardı (Missionary Herald, XXXIX, 1843:106). Fikirleriyle Amerikan Bağımsızlık Savaşına ve Fransız Devrimlerine etki eden Paine, İstanbul Ermenileri tarafından bilinir olmaya başlamıştı. 1840’larda yine Ermeniler arasında edebiyat grupları oluşmaya başlamıştı. Hamlin, açtığı Bebek İlahiyat Okulunda, “mutlaka Voltaire’in eserlerini okutuyordur” diye suçlanmıştı. Patrikliğin müdahalelerine rağmen Protestan misyon hareketi kitap siyasetinden geri adım atmadı. 1840’ta İzmir’de bütün misyon için Ermeni ve Rum dillerinde basımlara devam edildi. Yalnızca Ermeni-Türk dillerinde altı milyondan fazla sayfa neşredilmişti. Şehrin Ermenilerinin kendilerine ait bir matbaa tesis etmeleri ve gazete çıkarmaya başlamaları (Dwight, 1854:120), bu pozitif hareketlenmenin en somut neticesiydi. Hamlin, 28 Ağustos 1841 tarihli İstanbul mektuplarında; açılacak ilahiyat okullarında, ileri derecede entelektüel ve manevi sonuçların alınacağına dikkat çekiyordu. Osmanlı idaresi, kendi düzenlemeleriyle beraber bu eş zamanlı tekamülün farkındaydı. Amerikan misyonerlerden yer yer kendi askerî okulları için program hazırlanması ve kitap basılması için yardım talep etmişti (Stone, 2011:109). Matbaasıyla öne çıkan Agop Boyacıyan, Bebek İlahiyat’ta eğitim gören öğrencilerdendi. 1859’da matbaa konusunda reforma giden Osmanlı, işi Ahmet Vefik Paşa ile Kristapor Seropyan’a emanet etmişler, onlar da işi Boyacıyan’a havale etmişti (Aksu, 2017:218-219).

1835’ten 1854’e değin Amerikan misyonerler, çoğu modern Ermenice olmak üzere, Ermenice-Türkçe, eski Ermenice, Ararat lehçesi gibi çok sayıda kitap ve broşür yayımladı. Yayınlar arasında, İncil ve dinsel içerikli kitapların yanı sıra ebeveyn rehberi, heceleme kitabı, günlük besin, okumanın anahtarı, çocuk eğitmeni, astronomi, aylık dergi, başkalaşım, İngilizce ve Ermenice gramer, çocuğun eğlencesi, Thomas Cogswell Upham’ın *Elements of Intellectual Philosophy* (Zihin Felsefenin Unsurları) gibi eserler de yayımlanmıştı. (Dwight, 1854:356-9). Yüzyılın ortalarına doğru kimyacı Benjamin Silliman’ın ders kitabı tanıtılmış ve kimya çalışmalarında büyük ilerleme sağlanmıştı (Missionary Herald, XLIV, 1848:400).

Tercüme faaliyetleri için ise öğrencilerin dil eğitimine ağırlık veriliyordu. Edebi yeteneğe sahip Ermeni gençlerinin de yer aldığı bir grup, tüm zihinlerini bu işe adanmışlardı (Missionary Herald, XCIV, 1898:51-53). Daha Protestan misyonerliğinin iptidai zamanlarında bile Hamlin, Rufus Anderson’un aksine, bilimin, İngilizce ve İngilizce yazılmış kitaplar olmadan ilerletilemeyeceğini, reformasyonun bu sayede

gerçekleşebileceğini dile getiriyordu (Aksu, 2017:270). Onun riyasetinde felsefe ve ahlak konulu pek çok eser İngilizceden çevrilmeye başladı. İstanbul'daki öğrenciler arasında, Wayland'm, *Element's of Moral Science (Ahlak Biliminin Unsurları)* adlı eseri ile *Blake's Natural Philosophy*'ini tercüme edenler vardı. Ermeni Edebiyat topluluğu tarafından kapsamlı bir eleştiri ve düzeltmeden sonra bu tür eserlerin yayımlanıp yayımlanmayacağı tartışılıyordu (Missionary Herald, XXXVIII, 1842:15).

Batılı fikirlerle ilk karşılaşan grup aslında Rum gençlerdi. 1822'de Amerika'ya gönderilen Rumlar felsefeden mantığa, matematikten retorığe, tarihten siyaset bilimine, anatomiden ilmi hale kadar her alanda Batılı görüşlerle tanışmışlardı (Aksu, 2017:109-110). Nicholas N. Petrokokino, Amerika'da eğitim almış Rum gençlerden biriydi. İzmir misyonunun yayıncılık şubesinde çevirmenlik yapmış, Malta Amerikan Matbaasında çalışmıştı (Aksu, 2017:125). William Churchill'in İstanbul'da çıkardığı *Ceride-i Havadis* gazetesinin Ermeni harfleri ile Türkçe bölümün redaktörü olan Haçadur Oskanyan (1818-1895) misyonerlerin yardımı ile Amerika'ya eğitim amacıyla gönderilen Ermeni gençler arasındaydı (Stepanyan, 2005:555; Aksu, 2017:35). 1852'de Bebek İlahiyat'a giren Alexan Bezciyan aldığı dil eğitimleriyle iyi bir seviyeye gelmiş, 1882'de *Introduction to the Study of English* adlı bir kitabı Ermeniceye çevirmişti (Aksu, 2017:211-212). Kudüs'te, Rothschild¹ Kız Okulu olarak bilinen İngiliz mektebinin ders programında ise çoğu Paris'te basılmış İngilizce ve Fransızca gramer, coğrafya, İngiliz tarihi, aritmetik kitapları yer almıştı (Mutlu, 2005: 255-256).

1852'de okul kitaplarından, doğa bilimleri, matematik, ahlak felsefesi, tarih ve farklı branşlarda broşürlere kadar süratle yayım yapımına devam edilmekteydi (Missionary Herald, XLVIII, 1852:268; Dwight, 1854:353). İstanbul'daki yayın departmanının raporlarında amaçlar açıkça belirtilmişti: "İnsanlara okumayı ve düşünmeyi öğretmek. Tıpkı İsa'nın yaptığı gibi onları, hak, hakikat ve insanlığa dair daha yüksek fikirlerle donatmak" (Missionary Herald, XCIV, 1898:54-55). Aynı zamanda her şehir ve kasabadaki yerli unsurlara, kendi yerel dillerinde farkındalık kazandırmaya büyük önem atfedildi. Bu açıdan Osmanlı taşrasına kitapların taşınması, birincil derecedeki faaliyetler arasına yerleştirilmişti.

Misyonerler, serbest hareket imkânı bulsalar da Osmanlı yerelinde her an kararların değişebileceğinin farkındaydı. Protestan misyonerlerden W. M. Thomson, Suriye'yi; "merkezden uzak bu bölge, yeryüzünde özgür olan iki üç yerden biri olarak tarif etmişti" (Missionary Herald, Vol. XXXIX, 1843:248). Burada açtıkları bir okul, İngilizce okuma, heceleme ve tanımlama üzerine günlük araştırmalar yapılan dört sınıfa ayrılmıştı. Daha alt sınıflarında ise İngilizceden Arapçaya çeviriler yapılmaktaydı (Missionary Herald, XXXVIII, 1842:226). Yerel koşullarda, ellerine geçen her fırsattan sonuna kadar istifade eden misyonerler, kurdukları kişisel bağlarla işlerini yürütüyorlardı. En büyük sorun kitapların uzak bölgelere ne şekilde ulaştırılacağı meselesiydi. 1842 yılı esnasında İzmir'den farklı istasyonlara 19.000'i Ermenice veya Ermenice-Türkçe dillerinde olmak üzere 44.000'den fazla cilt ve broşür/dinî risale gönderilmişti. 1909'da Arnavutluk/Tiran'da bir Amerikalı misyoner çeşitli lisanlarda ve Latin harfleriyle Arnavut lisanında kitaplar hazırlayıp dağıtıyordu (BOA, HR.SYS:132-31). Zamanla bazı kitap ve aylık dergiler çok fazla talep görmeye başlamıştı (Missionary Herald, XLI, 1845:226). İzmir'deki matbaanın kaynakları sınırlıydı. Gelen tüm siparişleri zamanında karşılamak için malzeme tedarik etmede sorunlar yaşamıştı. Bankerlerin bazıları, iç kesimlerden gelen zengin misafirlerine, dönüşlerinde dağıtmaları için misyoner yayınlarını satın almaları konusunda ısrarcı olmaktaydı (Dwight, 1854:144-145). Bazıları ise broşürleri ve ciltleri okuyacak olanlara karşılıksız dağıtmak için satın alıyordu (Dwight, 1854:144). Zaman içerisinde ise okul/kolej/enstitü gibi kuruluşlara ait hususî kütüphaneler tesis edildiğinden, kitap bağışları önemli hale geldi. 1904 yılına kadar Tarsus Aziz Pavlus Enstitüsünün kütüphanesi, Dr. Christie ve eşinin hediye ettiği kitaplar sayesinde İncil, kilise tarihi, teoloji, seküler tarih ve İngiliz edebiyatı derslerine yardımcı olması bakımından zenginleşmişti (Catalogue of St. Paul's Institute in Tarsus (1887-1904), 1904: 9).

Esasında Batıdaki teknik tekâmülü konu alan eserlerden Osmanlı habersiz değildi. Başhoca İshak Efendi gibi Türkiye'nin ilk modern öncülerinden, doğu ve batı dillerini bilen Osmanlı düşünürleri vardı. İshak Efendi'nin Fransızca kitaplardan aktarma-adapte yoluyla hazırladığı top dökümü hakkında bir eseri vardı. Hatta Avrupa fen kitaplarından yararlanarak bir kitap hazırlamıştı. Bu eser, Osmanlı Türkçesi literatüründe ilk defa matematik, fizik, modern astronomi, biyoloji, botanik, zooloji ve mineraloji gibi ilimlere ait

¹ Rothschildlerin Filistin'e yönelmesi XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Doğu Avrupa ve Rusya'da Yahudi düşmanlığının zirveye çıktığı yıllara rastlamaktadır; (Balcioglu ve Balci, 2017: 2015).

bilgileri bir arada sunmasıyla ve modern kimya konusunda basılmış ilk Türkçe makaleyi ihtiva etmesiyle dikkat çeker (İhsanoğlu, 2000: 529-530). Ancak İshak Efendi ve onun gibilerin çabaları daha ziyade askerî okul öğrencilerine yönelikti. XIX. yüzyılın sonlarında dahi devlet ders müfredatlarının dışına çıkılıp çıkılmadığını kontrol ile meşgul olmaktadır (Fortna, 2015:285).

2.2. Gezici/Seyyar Kitapçılar

Gerek kitapçılar ve gerekse dağıtıcılar, sadece basılı bir eserin satım ve dağıtımını organize eden kişiler değillerdi. Sürekli hareket halinde, gözlem kabiliyetleri kuvvetli dağıtıcılar, misyonların en ücra köylere kadar erişmelerinde oldukça kullanışlıydılar. Satıcılar, yayınları dağıtımda olduğu kadar din dışı konularda da oldukça bilinçlilerdi (Dwight, 1854:200). Kurdukları kişisel bağlantılar ve görüşmeler sayesinde misyonların geniş bir sahaya yayılımında etkili olmuşlardı (Missionary Herald, L, 1854:136). Uğradıkları yerlerden mektup yazıyorlar, bölgeden haber veriyorlardı (Missionary Herald, L, 1854:60). Dükkânlardan kahvehanelere kadar dağılan seyyar kitapçılar, Protestanlığın yerleşiminde oldukça etkili olmuşlardı.

Anadolu ve Balkanlara sarmaşık gibi yayılan satıcılar bir nevi “modern bilginin taşıyıcıları” (Stone, 2011:47) idiler. Bu nedenle başkente sekiz ya da on kitapçı sürekli olarak bulundurulmuştu. Basılan çalışmalar, iç kesimin hemen her yerine gönderilirken Rusya, Gürcistan ve İran’a kadar ulaştırılıyordu (Dwight, 1854:144). Bu kadar geniş sahalara yayılım sağlama işi olarak kolportörlük ya da kitap dağıtıcılığı bir sistem olarak görülmekteydi. Yeterli araçlara sahip olunur olunmaz ülkenin bütün önemli şehirlerine yayılım hedefleniyordu (Missionary Herald, XXXIX, 1843:248). 1842’de fatura tutarı 550 dolar olan yayınların çoğu İstanbul’da dağıtılmıştı (Dwight, 1854:144). Bursa ve Trabzon’da kitapların dağıtımı 1842 öncesine göre daha hareketliydi ve birçoğu yerel dağıtıcılar tarafından ülkenin içlerine gönderilebilmişti (Dwight, 1854:145). 1844’te bir kitap dağıtıcısı, Suriye’nin ovalarından, köyelerine, kıyı kesimlerinden pek çok kentini dolaşmıştı.

Protestanlığa karşı olan Hristiyan din adamlarından bazıları bu dağıtıcıları engellemek adına çok çaba sarf ediyorlardı (Missionary Herald, XLI, 1845:205). Bir dağıtıcı Selanik Yahudileri arasında etkileyici bir çevre edinmişti. Eğin ve Karahisar’da² satış yapan dağıtıcılar rahip tarafından engellenince valiye çıkmıştı. (Missionary Herald, XLI, 1845:405-406). Elde edilen başarılarla bakılırsa 1850’ye kadar sağlanan ilerleme misyonerleri daha da teşvik etmişti (Missionary Herald, XLVI, 1850:418). Öyle ki gittiği sahada uzun yıllar dağıtıcılık yapan kitapçılar vardı (Missionary Herald, XLVII, 1851:63). Bir dağıtıcı, eşinin de manevi açıdan bir şeyler yapabileceği düşüncesiyle, annesi, eşi ve iki çocuğunu Diyarbakır’a götürmüştü (Missionary Herald, XLVII, 1851:192). Satıcılar ellerinde küçük bir bohça (paket) ile başlayıp, dükkânlara, kahvehanelere kitaplar bırakarak bütün insanlara ulaşmaya çalışıyorlardı (Missionary Herald, XLI, 1845:227). Dağıtım üç şekilde gerçekleşiyordu. Misyon sahasına yakın bölgelere katır, eşek gibi hayvanlar ile daha öte bölgelere posta yoluyla ve çok uzak yerlere ise deniz üzerinden kitaplar taşıyordu (Jessup, 1873:591).

Seyyar kitapçılar doğrudan misyonerliğin desteğiyle dağıtıma çıkmıyorlardı. Dolaşımın maddi kaynakları açısından Osmanlı’daki yabancı şirketlerin katkısı önemliydi. Protestan hareketin etkisi altında, misyonlara geniş finansal imkân sağlayan müşterek şirketler kurulmuştu (Missionary Herald, XXXIX, 1843:101). Aralık 1873’te kitap satıcısı olan Yakob Klavend, Tahtakale’deki İngiliz şirketinden Mösyö Aleksandır Tomot’un teşvikiyle kitap satmak üzere ailesiyle Üsküp’e gönderildi. Klavend önce Rusyalı daha sonra Avusturyalı olduğunu söyleyince İşkodra’da şüpheli olarak karşılanmıştı. Satıcılara ilişkin endişeler zamana ve bölgelere göre değişiklik arz ediyordu. Balkanlarda ahvali meçhul bir adamın kitap satımı bahanesiyle Slav komitesine hizmet edebilme ihtimali üzerinde durulmuştu (BOA, HR.MKT: 813-63). Arap coğrafyasında ise *bedevi halin mevcut olduğu bölgelerde bu gibi faaliyetler yerel yetkilileri kaygılandırmıştı* (BOA, Y.PRK.UM: 20-82). 1895 Ermeni olaylarından sonra dağıtıcıların mahzurlu görülme nedenleri de değişmişti. Bunlar gerçekten Amerikalı misyonerler miydi yoksa misyoner kılığına girmiş Ermeni fesatçılarından mıydı? Hükümetin izniyle İncil satışı serbest olsa da sahaf kılığına bürünmüş ne olduğu belirsiz bir takım eşhasın Osmanlı coğrafyasında köy köy dolaşmaları asayiş açısından mahzurlu görülmüştü (BOA, Y.A.HUS: 483-41-1; Kieser, 2013:231).

² Misyoner raporunda Karahisar olarak belirtilen yerin Eğin (Erzincan/Kemaliye) sahasına daha yakın bulunan Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) olduğu düşünülmektedir.

1895 Ermeni hadisesi sonrası misyonerlik için yeni görev, Amerika ve Avrupa kamuoyunu etkilemek üzere kitapların yazım ve dağıtımını olmuştur. Kendisini Van'da görev yapmış bir misyoner olarak tanıtan Frederick Davis Greene, İngiltere'de *Osmanlı'da Ermeni Buhramı* başlıklı bir kitap yayımlamıştı. Amerikan misyoner ve taraftarlarının ifadelerine dayanarak hazırlanan kitap, Sason olaylarına ilişkin rivayetleri aktarıyordu. Güç ve itibar sahibi bazı kişilere kitabın birer nüshası gönderilirken, yardım sağlandığı takdirde ruhban sınıfındakilere dağıtım sağlanacaktı (BOA, Y.A.HUS: 338-100).

Seyyar kitapçı olarak bilinen Yunan Stakolis ise Yunan eşkiyasının harp araç-gereç ve erzak ihtiyaçlarını toplamıştı. Stakolis'in amacı Girit'te bir iki kitap satıp para kazanmak ya da ahaliyi cehaletten kurtarmak değildi. Girit'te açacağı dükkânda ahalinin aklını karıştırmamasından şüphe edilmişti (BOA, HR.MKT: 665-52). Bu kişiler ayrıca maharetli birer hatiplerdi. Kırsal sakinler arasında motivasyonu sağlayan, katılımcıları harekete geçirebilen kişilerdi. Geçici surette kapatılan okulların öğretmenleri bir seyyar kitapçıya dönüşüyordu (Missionary Herald, XLVI, 1850:260). Böylece ayak bastıkları her bölgede nispeten taraftar edinin geleneksel inanışları etkilemeyi başarmışlardı.

Kitap dağıtımını kadar satıldığı yerler de devlet gözetimindeydi. Osmanlı yönetimi için önemli olan kitapçının kimliği ve neler yaptığıydı. Kitapçılardan birinin değişmesi halinde yerine geçecek şahısların iyi hallerine dair teminat verilmesi gerekiyordu. Yani kitapçılık yapacak şahıs, zararlı kişilerden olmadığı takdirde tarafına resmi ruhsat verilmekteydi. Dinî eserlerden başka zararlı/zararsız hiçbir kitap ve eser bulundurmamaları gerekiyordu. Gerek Protestan cemiyetinin dükkanlarında gerek bayiler nezdinde olan kitaplar mahalli hükümet tarafından istenildiği zaman teftiş olunabilecekti (BOA, Y.A.RES: 125-103-2). Kitap, risale ve gazete dağıtanların Şehremanetinden bir tezkire almaları mecbur olsa da çoğunluğu ruhsatsız çalışıyordu (BOA, DH.MKT: 421-2). Aslında seyyar kitap satıcılarına ilişkin esaslı bir hüküm yoktu (BOA, HR.TH: 144-43). Eylül 1897 itibarıyla Müfettiş Hilmi Efendi tarafından verilen bir rapora göre; ecnebi tebaadan olup da dükkanlarında arama gereken kitapçılar hakkında matbuat nizamnamesi gereğince lazım gelen muamele icra olursa da seyyar kitapçılar hakkında ne yolda muamele edileceğine dair herhangi bir açıklık yoktu. Matbuat Nizamnamesinin 28. maddesinin ikinci fıkrasında kitapçı ecnebi ise hakkında icra olunacak muamele açıkça yazılmıştı. Ancak 29. maddesinde tebaadan ve ecnebiden olan gezdiricilere ait hükümler ayrılmamıştı. Gezdiriciler, müvezziler ve seyyar olarak kitap, resim ve sair evrak-ı matbua satanların belediyeden birer ruhsatname almaları gerektiği, ruhsatsız şekilde iş yapanlardan bir Osmanlı altınından beş Osmanlı altınına kadar nakdi ceza alınacağına ilişkin hüküm yer alsa da bunlar içinde ecnebi seyyar satıcılarına nasıl davranılacağına dair bir ibare yoktu (BOA, MF.MKT: 371-7).

1872 yılı yayım ve dağıtım hususunda önemli bir tarihti. İstanbul'daki Rıza Paşa Yokuşu'nda, dört katlı Bible House (İncil Evi) binası açılmıştı. Burası kısa süre içerisinde ABCFM için merkezî bir yere dönüştü. Yayınların, direktiflerin ve diplomasinin misyonerlik temelindeki kesişme noktası artık burasıydı (Kieser, 2013:99). Bible House'daki matbaa makineleri birkaç dilde gazete basıyor, gerekli dinî broşürler, kartlar, yardımcı ders kitapları buradan çıkıyordu (The Missionary Herald, XCII, 1896:100-101). 1894-1896 yılları arasında yaşanan Ermeni olaylarında; Avrupa ve Amerika'ya sağlanacak enformasyon, ilişki, koordinasyon ve finans sağlama merkezi yine Bible House olmuştu. Buradan sağlanacak bilgilerle Batı'daki kamuoyunu harekete geçirmek hedeflenmişti. (Kieser, 2013:200).

2.3. Osmanlı Devleti'nin Kaygı ve Refleksleri

1843 itibarıyla matbaaların kurulmaya başladığı günlerde, Babıali, farklı kiliselerin patriklerinin onayları olmadan yabancıların izinsiz kitap basmasını yasaklamıştı (Missionary Herald, XXXIX, 1843:107). Patrikhane ve Osmanlı için ortak endişe Hristiyanlar arasındaki mezhepsel ayrışmanın derinleşmesiydi. Devlet, Tevrat ya da İncil'in dağıtımına mâni olmazken, mezhebî farklılıkları öne çıkaran eserlerin, özellikle de cami ve medrese civarında satım ve dağıtımına şiddetle karşı oldu. Kitap dağıtımına karşı bu endişeli tutumun farklı sebepleri vardı. Mesela kitaplardan birinin üzerindeki haçı andıran matbaa süsü itiraz gerekçelerinden sayılmıştı. Kitabın birinde; "Tanrı her yeredir" yazılmış olması yasaklanması için bir sebep sayılmıştı. Bir başka eserin sansüre uğraması, muhteva açısından "Ahlak"ı ele alıyor oluşuydu. Ahlak meselesi, Müslümanların kutsal ilimlerinden biriydi ve kafirler tarafından ele alınmamalıydı (Missionary Herald, XL, 1844:29). Antep'teki Merkezi Türkiye Koleji'nde okutulmak istenen kitaplardan *Willard'ın Evrensel Tarihi* adlı kitaba Halep valisinin izin vermeme nedeni kitapta Hz. Muhammed'in gerçek bir peygamber olarak gösterilmemiş olmasıydı (Kieser, 2013:87). Bilhassa Arap harflerini içeren her kitap,

incelenene kadar şüpheli kabul ediliyordu (Missionary Herald, XL, 1844:27-28). Tetkik memurlarının ki özellikle taşra idarecilerinin misyoner yayınlarına karşı kaygılı halleri, misyonların Türkiye'den ayrılmalarına kadar neredeyse hiç değişmeyecekti.

Osmanlı için bu eserlerin mahiyeti yani içeriği hakkında bilgi edinmek elzemdi ama yeteri derecede dil bilen, yetişmiş, inceleyeceği eserin sadece diline değil, içeriğine, manasına vakıf sansür memuru yoktu. Kitapların muhtevasına ilişkin bilgi edinme zorluğu gayrimüslim miras dökümlerindeki kitap isimlerinde dahi gözlenebiliyordu. Kitapların adları okunmadığından; “bir miktar kefere kitabı”, “kütüb-i Nasara”, “Yahudiyü'l-ibare kütübü” şeklinde genel tanımlayıcı ifadeler kullanılmıştı. Kitapların içeriklerinin ne olduğu tam anlaşılmasa da “Osmanlı”, “İslam”, “Muhammed” ibareleri görüldüğü taktirde, bilhassa yerel yetkililer bu kitapları muzır neşriyattan saymışlardı (BOA, MF.MKT: 167-128). Sakıncalı görülen her kitap ise zararlı kitaplar cetveline kaydediliyordu. Beyrut'ta ele geçirilen kitaplardan *Memalik-i Şahanenin Ahval-i Ruhaniye ve Siyasiyesi* adlı Almanca eser listeye dahil edilmiş kitaplardandı. İngilizce *Constantin* isimli kitabın, *fütuhât-ı Osmaniyeh'den* bahsedildiği kısımda münasebetsiz bazı mülahazata yer verilmiş olması kitabın kara listeye girmesine neden olmuştu. *Misyonerlerin Alem-i İslamiyet'te Tesadüf Ettikleri Müşkülâtın Suret-i Hali Meselesi* adlı kitabın ise İslam akaidini reddetmek maksadıyla yazıldığı düşünülmüştü (BOA, MF.MKT: 654-30). 1896'ya gelindiğinde, ders kitaplarının, özellikle de coğrafya ve tarih kitaplarının sıkı bir şekilde denetlenmesi kararlaştırıldı (Kieser, 2013:225). İncelemeye alınan kitabın ismi, müellifi, lisanı, basım yeri ve tarihi not edilmekteydi (BOA, DH.MKT: 569-9). Muayeneden sonra üzerlerinde herhangi bir işaret ya da sembol olup olunmadığına bakılıyordu (BOA, MF.MKT: 143-56). Yurtdışından gelen kitapların ülkeye girişi esnasında kontroller ve engeller olsa da yurtdışına çıkarılan misyoner yayınlarına karşı hiçbir mâni yoktu (Jessup, 1873:434, 504). Eğer kitap, Hz. Muhammed, Sultan, Türkiye ve Mekke hakkında herhangi bir şey içeriyorsa ya o kısımlar çıkarılıyor ya da el konuluyordu. Ansiklopediler yasaklıydı çünkü bu tür konulardaki yazıları içerdiği varsayılmaktaydı. Nihayetinde benzer yazı içeriğine sahip olup Türkiye'ye gönderilen ansiklopediler, Amerika'dan yola çıkmadan önce kırılıp, kesilmekteydi (Jessup, 1873:434).

Misyoner kütüphanelerindeki kitapların incelenmesi esnasında ise şehir idare meclisinden ve maarif memurlarından birer kişi ile konsolosluk tercümanları hazır bulunmaktaydı (BOA, BEO: 194-14500; BOA, HR.TH: 125-44). Kitapların muhtevalarına yönelik inceleme işlemleri başkentte nispeten daha kolayken taşrada zorlaşmaktaydı. Lisana aşına memurun yokluğu temel problemdi. En büyük problem, lisan memurları için uygun miktarda maaş ayrılamamasıydı (BOA, DH.MKT: 460-40). Öğretmen maaşlarını dahi zar zor ödeyen Osmanlı idaresi için bir lisan memuru için para ayırabilmek taşra ekonomisine bir yük daha bindirmek demektir. 1890'da başkentte 80 kadar yabancı dil bilen memur vardı ama yeterli değildi. Ağustos 1893'te alınan bir kararla toplu alım yapılarak teftiş komisyonu güçlendirilmeye çalışıldı (Şahin, 2022:195). 1895'te Avrupa ve Amerika gazetelerinin muayenesi, tercümesi, maksatlı yayınlara reddiye yazılması ve bunların gereken yerlere gönderilmesi amacıyla bir muktedir mütercim aranılıyordu. İlaveten gazetelere karşılık yazacak yetiye sahip iki Fransız muharrir istihdamı talep edilmişti (BOA, DH.MKT: 412-50). Lisan memuruna duyulan ihtiyaçtan ziyade okuyacağı kitaba vakıf olabilecek memurların istihdamı daha elzemdi. Merkezden uzak bölgelere sansür memuru atanmış olsa bazıları tarih, coğrafya bilmiyor, dilinden anlamadığı kitapları sadece telaffuz etmeye çalışıyordu (Jessup, 1873:625). Bu nedenle misyonerlere ait kitapların birçoğu ya alıkonuluyor ya da tam bir incelemeden geçmeden dolaşıma giriyordu.

3. Sonuç

Anadolu'daki Protestan temellenişinin seyyar kitapçıların çabalarıyla birlikte dağıtılan eserler üzerine bina edildiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Bir faaliyetler bütünü üzerinden; bireysel tekâmülün, meslekî kazanımın, dil öğretiminin Müslüman Osmanlı ile Hristiyan tebaası arasına kalın ve yüksek duvarlar ördüğünü de ifade etmek gerekir. Dinî içerikli kitaplardan ziyade kimya, matematik, geometri vb. okul kitapları, Batılı eğitim tarzıyla yetişen Hristiyan bir neslin oluşmasını sağlamıştır. Bu nedenle matbaa işleri ve kitap dağıtıcılığı misyonerliğin temel faaliyetleri arasına yerleştirilmiştir. Her ne kadar karşı olursa da Osmanlı devlet adamları da misyonerlik formasyonundan etkilenmiştir. Teyakkuz halinde olunmasına rağmen Protestan misyonerliğinin yükselişi, aslında kendilerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiş olmalarıyla da ilgilidir. Elçiler, konsolosluk ve yabancı yatırımcılardan aldıkları destekler, onlara, Osmanlı

yetkilileri nazarında bir aşinalık kazandırmıştır. Basım ve dağıtımdaki aşamalı başarıyı sağlayan faktörlerden biri de bu olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına doğru misyonerlerce kitap satım ve dağıtımını dini çabalardan öte Osmanlı için siyasî bir meselenin parçası haline gelmiştir. Misyonerlerce dağıtılan kitaplar mezhep farklılıklarını körüklediği gibi bilhassa Ermeni olayları esnasında dağıtılan yabancı gazetelerle birlikte, kitap ve broşürler isyana teşvikte etkili olmuştur. Devlet birtakım önlemler almaya çalışsa da satım ve dağıtımın önüne geçilememiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

BEO, Bab-ı Ali Evrak Odası: 194/14500; 384/28796.

DH.MKT, Dahiliye Mektubi Kalemi: 421/2; 569/9; 460/40; 412/50.

HR.MKT, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi: 813/63; 665/52.

HR.TH, Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi: 144/43; 125/44.

HR.TO, Hariciye Nezareti Tercüme Odası: 147/70.

HR.SYS, Hariciye Nezareti Siyasi: 132/31.

MF.MKT, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi : 165/85; 371/7; 167/128; 654/30; 143/56.

Y.A.HUS, Yıldız Hususi Maruzat: 483/41; 338/100.

Y.A.RES, Yıldız Resmi Maruzat: 105/13-6; 125/103.

Y.EE, Yıldız Esas Evrakı: 129/76.

Y.PRK.UM, Yıldız Umumi: 20/82.

Araştırma ve İnceleme Eser

Aksu, A. (2017). *Robert Kolej'in İzinde Türkiye'de Amerikan Misyonerliğinin Eğitim Stratejisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Alan, G. (2015). *Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Protestan Okulları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Alan, G. (2007). Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri. *Journal of Islamic Research*, 20(4), 464-475.

Anderson, R. (1872). *History of the Missions of the American Board of Commissioners For Foreign Missions to the Oriental Churches Vol.II*. Boston: Congregational Publishing Society.

Balcıoğlu, M ve Balcı, S. (2017). *Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu İlk Kez Yayınlanan Beglerle*. Ankara: Erguvanî Yayınevi.

Catalogue of St. Paul's Institute in Tarsus (1887-1904). (1904). Beyrut: Printed by the American Press.

Dwight, H. G. O. (1854). *Christianity in Turkey: A Narrative of The Protestant Reformation in The Armenian Church*. London: James Nisbet and Co.

Erünsal, İ. (2021). *Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahafı ve Kitapçılar*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Fortna, B. C. (2015). Son Dönem Osmanlı Seküler Devlet Okullarında İslam Ahlâkı. Mustafa Gündüz (Ed.), *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler içinde* (264-312. ss.). Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

Jessup, H. H. (1873). *Fifty-Three Years in Syria Vol. 2*. New York: Fleming H. Revell.

İhsanoğlu, E. (2000). İshak Efendi, Başhoca. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde* (Cilt 22, 529-530. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hamlin, C. (2017). *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*. (Çev. Ayşe Aksu). İstanbul: Dergâh Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 1893).

Kieser, H. L. (2013). *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kocabaşoğlu, U. (2000). *Anadolu'daki Amerika - Kendi Belgeleri ile 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. Ankara: İmge Yayınları.

The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations, Vol. XXXVIII. (1842). Boston: Printed by Crocker and Brewster.

The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. XXXIX. (1843). Boston: Printed by Crocker and Brewster.

The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. XLI. (1845). Boston: Press of T. R. Marvin.

- The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. XLIV.* (1848). Boston: Press of T. R. Marvin.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. XLVI.* (1850). Boston: Press of T. R. Marvin.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. XLVII.* (1851). Boston: Press of T. R. Marvin.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. XLVIII.* (1852). Boston: Press of T. R. Marvin.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. L.* (1854). Boston: Press of T. R. Marvin.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. LVII.* (1861). Boston: Press of T. R. Marvin & Son.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. LXXXIX.* (1893). Boston: Press of Samuel Usher.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. XCII.* (1896). Boston: Press of Samuel Usher.
- The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Borad of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations Vol. XCIV.* (1898). Boston: Bracon Press.
- Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Stepanyan, H. A. (2005). *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Stone, F. A. (2011). *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*. (Çev. Ayşe Aksu). İstanbul: Dergâh Yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 1984).
- Şahin, E. (2022). *İtikadın Peşinde Osmanlı Bürokratları ve Amerikan Misyonerleri*. (Çev. Sema Karagöz) Şahin. İstanbul: Timaş Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

---

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
  2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
  3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
  4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
-